

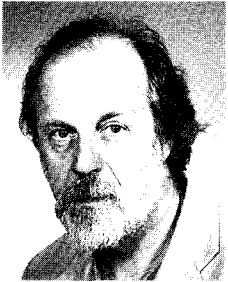
“The Good Society”

Verdere reflecties op het communitarisme van Amitai Etzioni

PROF. DR. HANS REINDERS

“De overheid is de samenleving niet. De overheid kan wel initiatieven nemen, maar de burgers zijn het die het moeten doen in de wijze waarop ze met elkaar omgaan,” aldus J.P Balkenende in zijn regeringsverklaring op woensdag 11 juni jl.. Een uitspraak waarin voor de ingewijden Balkenende’s sympathie voor de filosofie van het communitarisme naar voren kwam. In dit tijdschrift heeft deze filosofie vooral aandacht kregen door het werk van de Amerikaan Amitai Etzioni. Na een tussenpoos van vijf jaar reageert Hans Reinders opnieuw op Etzioni’s werk. Op de Engelse vertaling van Reinders’ analyse van ‘The New Golden Rule’ reageerde Etzioni recent niet alleen met een zeer waarderende reactie, maar ook met het toezenden van het artikel ‘Why Civil is not Good Enough?’ (zie hiervoor). Zijn uitnodiging om de discussie voort te zetten naar aanleiding van dit recentere werk heeft Reinders graag aangenomen. Hij is verast door de ontwikkelingen in Etzion’s werk en vindt Etzioni’s artikel leerzaam met het oog op de discussie over waarden en normen, die hier te lande – met name ook door de premier – is aangezwengeld. Wat zijn de implicaties van Etzioni’s filosofie voor deze discussie? ‘Als de kwaliteit van de samenleving geen doel in zichzelf is, helpt een door de overheid georkestreerde campagne voor waarden en normen helemaal niets’. Opnieuw is de vraag wat het normatieve fundament van het denken over de samenleving als gemeenschap is, en – vooral – wie dit denken moeten belichamen.

Laat ik om te beginnen het beslissende punt uit zijn grote boek *The New Golden Rule* memoreren, want dat is ook nu weer aan de orde. Kort en bondig samengevat, gaat het om het volgende. Etzioni bepleit in zijn boek het primaat van de sociale boven de politieke orde. Als Etzioni het over “the moral order” heeft bedoelt hij altijd de eerste en niet de tweede. “*The main social body is not the state (or even the polity) and the main actors are not citizens, but the body is the society (as a community of communities) and the actors are the members in it*”.¹ Voor zover het hedendaagse klimaat in Den Haag nog ruimte laat voor filosofische onderbouwing van een regeringsverklaring is dat de strekking van de uitspraak van minister-president Balkenende in zijn regeringsverklaring op woensdag 11 juni jl.: “De overheid is de samenleving niet. De overheid kan wel initiatieven nemen, maar de burgers zijn het die het moeten doen in de wijze waarop ze met elkaar omgaan.”.

Eén van de redenen waarom “de nieuwe politiek” geen zoden aan de dijk zet, is dat men in Den Haag niet verder komt dan het denken in termen van actoren.

Ook in het debat over “de nieuwe politiek” dat nu gaande is, lijkt dit thema een belangrijke rol te spelen, althans op het eerste gezicht. De “nieuwe politiek” gaat over de vermeende afstand van “de politiek” tot de burger. De Haagse politiek moet zich minder met zichzelf bezig houden en zich meer op de burgers en hun problemen richten. De controlerende metafoor in dat debat is een ruimtelijke metafoor. De politiek moet “dichterbij” de burgers worden gebracht. Eén van de redenen waarom “de nieuwe politiek” geen zoden aan de dijk zet, is dat men in Den Haag niet verder komt dan het denken in termen van actoren. De burgers spreken en de politiek moet “naar de mensen luisteren”. Etzioni’s analyse grijpt in dit opzicht veel dieper in, omdat hij niet bezig is met het hervinden van een evenwicht tussen verschillende actoren, maar tussen verschillende soorten waarden. Dit primaat van de sociale orde krijgt daarom bij Etzioni een bijzondere inhoud. Ik wijs hierop, omdat deze bijzondere inhoud de gangbare lezing van het communitaristische project weerspreekt. Dit project wordt doorgaans zo gelezen als zou het – in vaderlandse termen gesteld – primair de revitalisering van het maatschappelijke middenveld bepleiten. De moderne staat heeft in de tweede helft van de 20ste eeuw de vormende kracht van sociale instituties verzwakt – de buurt, de school, de familie, de vakbond, de jeugdvereniging, de kerk – en de vraag is hoe deze instituties nieuw leven ingeblazen kan worden. In deze lezing van het communitaristische project wordt gewezen op de kritiek op het liberale individualisme, namelijk dat het te weinig aandacht schenkt aan de samenlevingsverbanden die voor de sociale inbedding van het individu van belang zijn. Met andere woorden: communitaristen staan kritisch ten opzichte van het liberalisme als een politieke filosofie die zich teveel beperkt tot de relatie tussen de staat en zijn burgers. Hier zouden communitaristen een sociale filosofie tegenover stellen die zich primair richt op de relatie tussen de samenleving en haar individuele leden. Het tekort van deze lezing bestaat hierin dat ook hier de gedachte is dat communitarisme een herschikking van de verantwoordelijkheden van verschillende actoren zou bepleiten. Mijns inziens is de communitaristische analyse ingrijpender, in elk geval de analyse van Etzioni. Het belang van de sociale orde is dat zij individuen in staat stelt middels deelname in allerlei sociale verbanden hun eigen plaats te vinden. Deze functie van sociale inbedding kan de sociale orde echter alleen vervullen doordat zij eigen specifieke waarden belichaamt. In mijn bespreking van Etzioni’s boek heb ik deze gedachtengang samengevat in de stelling dat “community” niet alleen een sociologische, maar ook en vooral een normatief-ethische betekenis heeft. Tot die zaken die het leven van mensen waardevol maken, behoort ook het samenleven met anderen. De kwaliteit van de samenleving is voor Etzioni dus niet slechts een randvoorwaarde die ons beter in staat stelt ons individuele levensproject uit te voeren. De samenleving als gemeenschap is zelf een belangrijk bestanddeel van een waardevol bestaan. Dit bestanddeel is niet instrumenteel, maar substantieel. “Society” is niet alleen middel, maar ook doel. Etzioni weerspreekt de gangbare lezing van het communitarisme in die zin dat

hij een opvatting verdedigt van wat goed samenleven inhoudt en dat is iets anders dan de these dat individuen een sociale bedding nodig hebben. Het gaat dus om iets anders dan het herstellen van evenwicht tussen de staat, de sociale instituties en de burgers. In mijn bespreking van *The New Golden Rule* heb ik Etzioni de vraag voorgelegd of hij zijn project niet afhankelijk maakt van de vraag in hoeverre mensen in onze samenleving zijn gemeenschapsideaal delen. Produceert onze liberale vrijheidscultuur mensen voor wie deelhebben aan de samenleving – als een “community of communities” – een onmisbaar bestanddeel van een goed leven uitmaakt? Deze vraag werd vooral gesteld tegen de achtergrond van het probleem van morele motivatie, maar nu ik zijn nieuwe artikel heb gelezen, realiseer ik me dat ook die vraag teveel een vraag naar actoren is. Evenals in de vaderlandse discussie over “normen en waarden” lijkt het vooral te gaan om de vraag hoe de overheid de burgers zover krijgt dat ze zich sociaal gedragen. Over de vraag om welke normen en waarden het zou moeten gaan wordt daarentegen weinig substantieels vernomen.

Van “civil society” naar “the good society”

In het artikel *Why Civil is not Good enough* is het onderscheid tussen de ‘civil society’ en de ‘good society’ van groot belang. De vraag hoe we individuen zover krijgen dat ze zich sociaal gedragen, wordt verbonden met de notie van “civility”, die voor Etzioni een procedurele waarde inhoudt. Daar tegenover stelt hij de zijns inziens substantiëlere vraag welke waarden en normen in onze samenleving bevorderd moeten worden. Teruglezend treffen we hetzelfde thema ook in *The New Golden Rule* reeds aan, namelijk daar waar Etzioni zich tegen pleidooien voor versterking van de “civic order” keert, omdat deze pleidooien in feite pleidooien voor “civility” zijn. Vertalen we deze term met “burgerlijk fatsoen” – op zichzelf een correcte vertaling – dan is de relatie met het Nederlands debat meteen duidelijk. Ook dat debat gaat over de regels die wij als burgers in het maatschappelijk verkeer in acht dienen te nemen. Ook in dat debat lijkt het zo te zijn dat de burgers wel weten wat die regels zijn en dat het eigenlijke probleem is: hoe er voor te zorgen dat ze zich er ook daadwerkelijk aan houden. Etzioni ontmaskert deze probleemstelling als typerend voor een procedureel denkende maatschappij. De vooronderstelling van pleidooien voor “civility” is dat wat de samenleving behelst aan normatieve idealen en wat individuele burgers in hun individuele bestaan nastreven er niet zoveel toe doet zolang ze zich maar fatsoenlijk gedragen. In Etzioni’s terminologie: terwijl “civility” slechts een randvoorwaarde geldt, verdringt zij in onze samenleving de vraag naar “moral substance”.²

In ‘*Why Civil is not Good enough*’ werkt Etzioni deze kritiek verder uit, waarbij nu de notie van een “civic order” is vervangen door die van de “civil society”. Met de notie van de “civil society” worden zijns inziens veelal twee kenmerken verbonden. Beide wijzen op de functie in relatie tot burgerlijk fatsoen: “One is a rich array of voluntary

associations that countervails the state and that provides the citizens with the skills and practices that democratic government requires. Another is holding of passions at bay and enhancing deliberative, reasoned democracy by maintaining the civility of discourse".

Burgerlijk fatsoen is een wijze van deelnemen aan het maatschappelijk verkeer die burgers van een democratische samenleving betaamt. Ze wordt bemiddeld door sociale verbanden en instituties waarin mensen leren deelnemen aan het maatschappelijk verkeer. Etzioni citeert een lijst van zulke verbanden en instituties met een hoog gehalte aan Amerikaanse braafheid waarop, behalve de padvinderij, ook kerkelijke gemeenten en buurtpreventieteams prijken (*"Boy and Girl Scouts, Little League, veterans groups, book clubs, Lions and Elks, churches, and neighborhood crime watch groups"*).

Kenmerkend voor de pleidooien voor de "civil society" is volgens Etzioni dat tussen de bijdragen van deze sociale verbanden en instituties geen verschil wordt gemaakt. Er wordt ook niet gevraagd wat ze nu eigenlijk bijdragen: *"the most important aspect of these characterizations of civil society is that they draw no difference among voluntary associations with regard to any substantive values that are fostered by bowling leagues, book clubs, Little Leagues, or any other such voluntary associations"*. Het lijkt erop dat "socialiseren" het motto is, terwijl de vraag naar de morele inhoud onbenoemd blijft. Als mensen aan het maatschappelijk verkeer deelnemen door de vereniging voor het fokken van pitbull-terriërs is dat van precies evenveel waarde als wanneer ze dat doen door de tennisclub. *"They do not suggest what one best participates in or for, what one should volunteer to support, or which normative conclusions of a public discourse one ought to promote or find troubling"*. Vanuit het pleidooi voor de revitalisering van het maatschappelijk middenkader is de ene "voluntary association" net zo goed als elke andere, zolang de vraag naar de inhoud van hun bijdrage aan "the good society" niet wordt gesteld. In die zin worden ze behandeld als "normatief neutraal".

Tegenover deze procedurele opvatting van de "civil society" plaatst Etzioni de substantiële opvatting van de "good society" die zich onderscheidt door "een harde kern van substantiële, particularistische waarden": *"To summarize the difference between a good and a civil society regarding the core institution of voluntary association, one notes that while both kinds of society draw on these associations, these play different roles within these two societies. In civil societies, voluntary associations serve as mediating institutions between the citizen and the state, and help cultivate citizen skills (ways to gain knowledge about public affairs, form associations, gain a political voice, and so on); they develop and exercise the democratic muscles, so to speak. In the good society, voluntary associations also serve to introduce members to particularistic values, and to reinforce individuals' normative commitments. Thus, while from the perspective of a civil society a voluntary association is a voluntary association, from the view of a good society, no two voluntary associations are equivalent"*.

Het lijkt erop dat "socialiseren" het motto is, terwijl de vraag naar de morele inhoud onbenoemd blijft.

Om de fundamantalistische tendens om te buigen is een samenleving nodig die normen en waarden hooghoudt en die deze taak niet overlaat aan de staat.

De beperking van een neutraal opgevat begrip van de “civil society” – neutraal ten opzichte van niet-procedurele waarden – wordt duidelijk zodra men van de “voluntary associations” die haar kern vormen andere voorbeelden invoert dan die van de padvinderij of van buurtpreventieteams. Geheime genootschappen zoals de Vrijmetselarij zijn van een geheel ander kaliber dan het COC, en beide verschillen aanzienlijk van de radicale actiegroep Lekker Dier. Terwijl ze alle drie een functie vervullen in het maatschappelijke middenveld, staan de doelstellingen van de één vooral in dienst van een elite, beogen die van de tweede de emancipatie van een minderheid en zijn die van de derde gericht op het welzijn van dieren. Als ze alle drie een positieve bijdrage aan de “civil society” moeten leveren, dan kan dat alleen via de vraag naar de substantiële waarden die ze ieder voor zich vertegenwoordigen. Voor een procedureel denkende maatschappij is echter alleen van belang dat ze vrijwillig en legaal zijn. Etzioni haalt Michael Walzer aan waar die de neutraal opgevatte “civil society” bespot met de slogan “join the associations of your choice”. De reden waarom de pleidooien voor een “civil society” onvoldoende zijn, is dat ze het probleem waarmee de democratische samenleving de laatste decennia kampt niet benoemen, laat staan oplossen. Dat probleem bestaat volgens Etzioni in een groeiend moreel vacuüm dat het gevolg is van een culturele crisis en een verval van maatschappelijke waarden. Hij wijst in dit verband op de opkomst van uiteenlopende fundamentalistische stromingen, niet alleen in de islam, die de spirituele leegte moet opvullen. Om deze tendens om te buigen is een samenleving nodig die normen en waarden hooghoudt en die deze taak niet overlaat aan de staat. *“This is the question the next generation faces, a question flagged by the concept of a good society, a society that fosters a limited set of core values and relies largely on the moral voice rather than upon state coercion”*

Maatschappelijke waarden

Etzioni keert zich derhalve tegen conservatieven die vooral de staat een rol toe-kennen in bijbrengen van maatschappelijk normbesef. “The Good State” is een staat die normbesef bijbrengt door strenge handhaving van de regels. Deze sociaal-conservatieve tendens is ook de Nederlandse politiek niet vreemd: “meer blauw op straat”, “strengere straffen”, “geen gedoogbeleid” en dergelijke. Cruciaal in Etzioni’s filosofie – daarin is hij een onversneden liberaal – is de stelling dat een sociale orde die bepaalde waarden belichaamt alleen een vrijwillige orde kan zijn, die haar verankering vindt in “the realm of the person”. Dat maakt de rol van de staat secundair. Maar in tegenstelling tot de “echte” liberalen pleit Etzioni wel voor de regulering van “moral behaviour”. Echte liberalen hebben de neiging, zegt hij, om terughoudend te zijn met het propageren van “value talk” omdat ze daarin al snel de tendens tot zedenmeesterij ontwaren. De persoonlijke levenssfeer dient daarvan hoe dan ook gevrijwaard te blijven. Liberalen, aldus Etzioni, houden er een brede opvatting van tolerantie op na die ruimte laat voor “the right to do

wrong." Liberalen zijn bijvoorbeeld fel tegen de discriminatie van homoseksuelen, maar ze zullen een schoolbestuur dat een leerkracht ontslaat omdat hij homoseksueel is niet gauw voor de rechter slepen. Met de woorden van Michael Sandel typt Etzioni liberalen als mensen die er prat op gaan de vrijheid te verdedigen van burgers die dingen doen die zichzelf verwerpelijk achten. Communitaristen, aldus Etzioni, delen de liberale terughoudendheid ten opzichte van de staat, maar om een heel andere reden. Zij vinden dat de samenleving zelf de taak van het reguleren van "moral behaviour" heeft. Dat kan niet worden overgelaten aan de "private sfeer", zoals liberalen denken.

Vragen we nu echter naar de inhoud van "moral behaviour" dan wijst Etzioni er om te beginnen op dat zijn pleidooi voor een "shared moral understanding" niet een omvattende ethische agenda inhoudt. Die agenda heeft een beperkt bereik. Ze bevat waarden, zoals bijvoorbeeld de zorg voor het milieu, liefdadigheid voor de zwakkeren in de samenleving, voorkeur voor het huwelijk ("stewardship toward the environment, charity for those who are vulnerable, marriage over singlehood"). Dit pleidooi voor sociale waarden betekent niet dat er geen "private sfeer" meer overblijft. Communitaristen strijden niet tegen ethisch pluralisme. Er is bijvoorbeeld ruimte voor individuele keuze ten aanzien van de vraag of men kinderen wil, hoeveel kinderen men wil en wanneer men ze wil en met wie. Maar deze persoonlijke beslissingen laten onverlet de waarde van het gezin als de geëigende institutie om kinderen groot te brengen. Het is Etzioni er dus niet om te doen de persoonlijke levenssfeer in haar geheel tot inzet van een morele agenda voor "the good society" te maken. Waar hij voor pleit is dat maatschappelijke waarden een verankering dienen te hebben in het persoonlijke leven. Vandaar het pleidooi voor het cultiveren van "deugden". Het gaat om die waarden die niet door wetgeving kunnen worden afgedwongen en die derhalve niet gerealiseerd worden door sociale relaties tussen individuen om te zetten in rechtsrelaties tussen burgers.

Bezien we wat Etzioni's pleidooi voor "the good society" aan substantiële waarden inhoudt, dan is overduidelijk dat de morele agenda er voor de meeste van zijn Nederlandse lezers anders uit zal zien. Gegeven het feit dat hij het particularistische karakter van "value talk" onderstreept, is dat feit op zichzelf niet iets dat tegen zijn filosofie pleit. Het punt is juist dat maatschappelijke waarden niet universeel kunnen zijn gegeven historisch gegroeide verschillen. In plaats van een kritiek op de maatschappelijke waarde van het huwelijk of van liefdadigheid – twee voorbeelden van maatschappelijke waarden die het in Nederland naar ik vermoed minder goed zullen doen – wil ik de aandacht vestigen op een andere kwestie, te weten de verankering van maatschappelijke waarden.

Haagse waarden en normen

Maatschappelijke waarden hebben een verankering nodig in "the realm of the person", aldus Etzioni, wat ik uitleg als de stelling dat ze voor hun realisering zijn aan-

Waar Etzioni voor pleit is dat maatschappelijke waarden een verankering dienen te hebben in het persoonlijke leven.

gewezen op persoonlijke inzet en betrokkenheid. De vraag is hoe deze verankering mogelijk is. Die vraag is ook met het oog op de vaderlandse discussie over normen en waarden van groot belang, maar ze wordt in de Haagse discussie niet of nauwelijks gesteld. De oorzaak van deze blinde vlek is door Etzioni goed gezien, namelijk de ook in dit land heersende afkeer van “zedemeesterij”. Ondertussen zit daar wel het probleem. Burgers die het met de normen van het maatschappelijk verkeer niet zo nauw nemen, zien de samenleving vooral als *middel* om hun eigen doeleinden te bereiken.

Haagse politici bekritisieren deze houding dikwijls door erop te wijzen dat een fatsoenlijke samenleving uiteindelijk in ieders belang is. Gelijk hebben ze. Als de kwaliteit van de samenleving mensen onverschillig laat, kun je alleen nog maar aan hun welbegrepen eigenbelang appeleren. Wat men in Den Haag echter niet door schijnt te hebben, is dat burgers met deze redenering worden uitgenodigd om nog eens goed na te denken over wat voor henzelf het voordeligst is. Daarmee worden ze ook bevestigd in de opvatting dat de samenleving een middel is dat je voor je eigen doeleinden kunt gebruiken.

Inmiddels zijn er groepen in onze samenleving die heel goed kunnen calculeren en dus weten dat de ‘pakkans’ in velerlei opzichten gering is. Het effect van deze houding zien we om ons heen. In onze geïndividualiseerde cultuur heeft het woord “samenleven” vooral een negatieve klank. Mederburgers zijn concurrenten. Ze bedreigen onze “normen en waarden”, vooral als ze uit andere landen en culturen afkomstig zijn. De discussie is geheel gebaseerd op de verzwegen veronderstelling dat de samenleving de plaats is waar mensen last hebben van elkaar. Politici die nu om het hardst roepen dat we strenger moeten optreden tegen allochtonen onderkennen niet dat ze daarmee een beeld van de samenleving bevestigen dat burgers juist in hun negatieve houding versterkt.

De overheid die haar burgers als economisch actoren benadert, holt de waarden van het publieke domein uit.

Het meest ergerlijke aan de Haagse discussie is echter dat men zich niet schijnt af te vragen wat de overheid in Nederland zelf aan het probleem bijdraagt. Met de voortgaande economisering van het publieke domein draagt de overheid zelf bij aan het beeld dat de waarden die zij behartigt *instrumenteel* zijn. Ze staan in dienst van economische groei, het terugdringen van het overheidsstekort, enzovoort. De overheid die haar burgers als economisch actoren benadert, holt de waarden van het publieke domein uit. Die overheid creëert niet alleen calculerende burgers, ze verdient die ook.

Etzioni heeft mijns inziens ook daarom het gelijk aan zijn kant met zijn pleidooi tegen het primaat van de politiek. Als de kwaliteit van de samenleving geen doel in zichzelf is, helpt een door de overheid georkestreerde campagne voor normen en waarden helemaal niets. Dat is eens te meer het geval wanneer het belang van maatschappelijke waarden ook door de overheid zelf voordurend in economische termen wordt gewogen. Het probleem is niet dat politici zich niet zouden inzetten voor de kwaliteit van de samenleving, maar dat ze er uitsluitend over spreken in termen van wat het allemaal kost. De rechten van bur-

gers zijn een kostenfactor geworden. Dat beeld nodigt burgers niet uit om zich met de samenleving in morele zin te identificeren.

De "morele stem"

Etzioni's antwoord op de gestelde vraag is wat hij ook in *The New Golden Rule* al heeft benoemd als "the moral voice". Die heeft een intern en extern aspect. Het interne aspect is de eerder genoemde verankering van maatschappelijke waarden in persoonlijke levensdoelen en persoonlijke betrokkenheid en inzet. Het externe aspect is de controlerende en sanctionerende invloed op de individuele leden van de samenleving door de socialiserende verbanden en instituties waarin ze participeren. Communitaristen vinden beide aspecten van belang, aldus Etzioni. "While there is a tendency to stress the importance of the inner voice, and hence good parenting and moral or character education, communitarians recognize the basic fact that without continual external reinforcement, the conscience tends to deteriorate".

Echter, in tegenstelling tot het bevorderen van burgerlijk fatsoen door middel van overheidsdwang laat de externe stem vanuit de samenleving zelf haar leden uiteindelijk vrij. "The society persuades, cajoles, censures, and educates, but that final decision remains the actor's. The state may also persuade, cajole, and censure, but actors realize a priori that when the state is not heeded, it will seek to force the actors to comply". Om die reden zijn maatschappelijke opvattingen over het goede verenigbaar met de waarde van individuele vrijheid, in tegenstelling tot politieke opvattingen over het goede. Dat is de reden waarom "the good society" een heldere stem nodig heeft die spreekt op grond van een set gedeelde maatschappelijke waarden, iets dat een liberale staat maar ook een procedureel opgevatte "civil society" niet kunnen doen.

De vraag die ik aan dit pleidooi overhoud, is ten slotte of Etzioni's argumentatie hier niet in een vicieuze cirkel terechtkomt. Als er werkelijk sprake is van een culturele crisis die tot een moreel vacuüm heeft geleid, dan is niet duidelijk waar de samenleving zelf die "morele stem" vandaan moet halen. Wat zijn haar bronnen? Daarvoor te wijzen in de richting van sociale verbanden en instituties ligt niet erg voor de hand, want als die daarover kunnen beschikken, dan kan het probleem dat Etzioni's communitarisme moet rechtvaardigen in feite niet bestaan.

Daarvoor te wijzen in de richting van de burgers durft Etzioni echter ook niet aan, want hij gelooft niet zo in een sterke "innerlijke stem".³ De vraag naar de herbronning van maatschappelijke waarden in een procedureel denkende samenleving blijft dus vooralsnog onbeantwoord. Etzioni geeft dat in zijn artikel ook met zoveel woorden toe: "Indeed, it is a principal communitarian thesis that, in Western societies, moral voices often are, by and large, far from overwhelming. In fact, more often than not, they are too conflicted, hesitant, and weak to provide for a good society. In short, highly powerful moral voices exist(ed) largely in other places and eras".

De vraag die ik aan dit pleidooi overhoud, is ten slotte of Etzioni's argumentatie hier niet in een vicieuze cirkel terechtkomt.

Ik vermoed dat onder degenen die niet onwelwillend staan tegenover de Haagse discussie over normen en waarden dikwijls dezelfde scepsis aanwezig is. Hoezeer Balkenende ook bewondering verdient over de vasthoudendheid waarmee hij dit thema op de politieke agenda heeft gekregen, men kan de associatie met “*other places and eras*” toch niet geheel onderdrukken. Wie daarentegen iets minder sceptisch is, die heeft in het licht van Etzioni’s analyse geen andere optie dan op zoek te gaan naar die groepen mensen voor wie samenleven met anderen niet alleen een middel is om hun eigen belang na te streven. De vraag is hoe die mensen in hun project kunnen worden gesteund. Een goed begin is dan dus in ieder geval: minder klagen over het verval van normen en waarden, maar positief steunen wat mensen aan goeds met elkaar tot stand brengen.

Prof.dr. J.S. Reinders is hoogleraar ethiek aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Hij is aan deze universiteit tevens houder van de Willem van den Bergh-leerstoel voor ethiek, in het bijzonder normatieve aspecten van de zorgverlening ten behoeve van mensen met een verstandelijke handicap.

Noten

1. Amitai Etzioni, *The New Golden Rule. Community and Morality in a Democratic Society*. Basic Books, New York 1996 p.111.
2. Etzioni, *The New Golden Rule*, p.95-96.
3. Zie hiervoor mijn commentaar op wat ik zijn “Kantiaanse wending” heb genoemd in de bespreking van *The New Golden Rule* (dit nummer)